

ББК ТЗ (4УКР) 614-725

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ОСВІТЛЕННІ І. І. СОКОЛОВА

Л. Ю. Медовкіна

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу праці І. І. Соколова, яка мала історико-археографічний характер, тобто одночасно вводила в обіг нові документи, надавала їхній переклад та містила коментарі щодо історичного контексту подій. Завдяки виявленим та опублікованим листам і матеріалам патріархів Мелетія Піга та Кирила Лукаріса, І. І. Соколов охарактеризував основні питання з історії української православної церкви XVI – XVII ст. Досконале знання грецької мови та латини дозволило історика виявити низку невідомих історичних та біографічних фактів, які мали сприяти більш ґрунтовним дослідженням конфесійної ситуації на українських землях протягом ранньомодерного часу. Однак занепад церковної історії, як окремого напрямку наукових досліджень наприкінці 1920-х рр., перетворив працю І. І. Соколова на бібліографічну рідкість, що зробило дослідження наукової спадщини цього історика надзвичайно актуальним та необхідним для подальшого розвитку історіографії історії української церкви.

Ключові слова: українська церква, грецький Схід, Вселенська церква, патріарх, Мелетій Піг, Кирило Лукаріс, історія церкви, історіографія, І. І. Соколов.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні питання історіографії історії української православної церкви залишаються не лише цікавими, але й малодослідженими. Історія церкви, як окремий напрям досліджень, що активно розвивався наприкінці XIX – на початку XX ст., з другої половини 1920-х рр. в силу певних політичних причин почав занепадати. Незважаючи на це, провідні вчені, які займалися цими питаннями, продовжили свою працю, знайшовши для цього нові зовнішні форми, зокрема, змішані історично-археографічні публікації. Саме такий характер мала стаття І. І. Соколова «Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах», яка висвітлювала питання історії української православної церкви ранньомодерного часу, коли православ'я переживало складний період взаємостосунків з католицькою та протестантською церквами. Оскільки виявлені вченим архівні матеріали, що належали патріархам Мелетію Пігу та Кирилу Лукарісу, були написані грецькою та латинською мовами, вони довгий час залишалися поза увагою істориків. Переклад цих матеріалів та введення їх до наукового обігу мало велике значення для науки. Водночас, малодоступність праць самого І. І. Соколова, робить дослідження його наукової спадщини необхідним та актуальним. Тим більше, що в українській історіографії до сьогодні відсутнє спеціальне дослідження, присвячене внеску цього вченого у вивчення означеної проблематики.

Метою цієї статті є визначення основних питань історії православної церкви XVI–XVII ст., які були розкриті І. І. Соколовим на підставі виявлених ним документів та матеріалів, що належали перу патріархів Вселенської церкви.

Заявлена мета обумовила розв'язання кількох завдань: 1) окреслення основних віх біографії І. І. Соколова, які обумовили фахову підготовку та науковий інтерес вченого до дослідження історії церкви на українських землях у XVI–XVII ст.; 2) визначення основних адресатів та кореспондентів обох патріархів, а також інформаційних приводів, які обумовили появу кореспонденції; 3) характеристику основних питань, які висвітлювалися патріархами, а отже й І. І. Соколовим в його праці; 4) виокремлення

ролі вченого для подальших евристичних пошуків, археографічних публікацій та розвитку історіографії проблеми в цілому.

Серед відомих істориків кінця XIX – початку XX ст., які досліджували питання історії української церкви, діяльність Івана Івановича Соколова (1865–1939) посідає окреме місце. Він народився в сім'ї священника у с. Нова Олексіївка Саратовської губернії. Початкову освіту здобув у Саратовському духовному училищі й семінарії. До Казанської духовної академії вступив 1886 р., а закінчив – у 1890 р. першим кандидатом-магістрантом. Після цього протягом року І. І. Соколов був професорським стипендіатом при кафедрі загальної церковної історії, де його керівником був призначений професор Ф. О. Курганов. Саме йому, а також І. С. Бердникову, заслуженому ординарному професору Казанської духовної академії й ординарному професору Імператорського Казанського університету, був забов'язаний І. І. Соколов своїми знаннями візантійського канонічного права, методології дослідження, розуміння завдань науки та питань морально-етичного порядку.

1891 р. у Казанській духовній академії відбувся захист магістерської дисертації І. І. Соколова на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», внаслідок якого кандидат дістав вчений ступінь магістра богослов'я, затверджений Св. Синодом у 1894 р. У 1896 р. за цю, опубліковану у вигляді книги працю, вчений отримав премію митрополита Макарія.

Після захисту дисертації І. І. Соколов протягом 1894–1903 рр. викладав у Санкт-Петербурзькій духовній семінарії, продовжував свої візантологічні студії та публікував результати своїх досліджень у тогочасній науковій пресі. Це з часом дало підставу запросити його на кафедру історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії [1], де він пропрацював до 1918 р., викладаючи такі курси, як «История византологии как науки в связи с культурным влиянием Византии на Древнюю Русь и Западную Европу», «История разделения церквей в IX – XI вв.», «История патриаршего управления в Византии и на современном греческом Востоке», «История просвещения и богословской науки в Византии с половины IX до половины XV в. (843 – 1453)», «История Иверской церкви до начала XIII в.» [2]. У цей період на формування наукових інтересів І. І. Соколова суттєвий вплив мав видатний історик церкви, професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. Є. Троїцький [3].

Одночасно з викладацькою діяльністю І. І. Соколов продовжував інтенсивну наукову роботу. 1904 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему «Константинопольская церковь в XIX в. Опыт исторического исследования». Ця праця дістала присудження Радою академії премії Чубинських (1904), а згодом Св. Синодом – премії митрополита Макарія (1906). У жовтні 1904 р. І. І. Соколов був обраний ординарним професором Санкт-Петербурзької духовної академії [4].

Рятуючись від репресій, яких зазнали викладачі духовних навчальних закладів після революційних подій 1917 р., І. І. Соколов на початку 1919 р. намагався влаштуватися у Києві. Протягом 1919–1920 рр. він працював приват-доцентом Київського університету, де він заступив професора Ю. А. Кулаковського, протягом 1919–1920 рр. викладав історію Візантії на Вищих жіночих курсах та новогрецьку мову в Близкосхідному інституті [5], й одночасно співпрацював з Археографічною комісією Української академії наук, де був працівником першого відділу [6].

1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда. З 1927 р. І. І. Соколов був членом Таврійської краєзнавчо-лінгвістичної експедиції Ленінградського університету, а з 1928 р. – експедиції Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства до Надазов'я. Після 11 років плідної праці в науково-освітніх установах Петрограда, 22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. Лише завдяки клопотанням родини та К. Пешкової, яка очолювала громадську організацію «Допомога політичним в'язням»,

вченого 1938 р. було звільнено [7]. Однак, повернутися до нормально життя він вже не встиг. Помер 3 травня 1939 р.

Перебуваючи в Україні і співпрацюючи з Українською академією наук, І. І. Соколов сприяв становленню та розвитку таких напрямів науки, як історія церкви та візантинознавство. У пояснювальній записці щодо проекту організації Історично-Філологічного відділу Української академії наук, складеному Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським, Г. Г. Павлуцьким та Є. К. Тимченком, було вказано, що кафедра «Історії української церкви, в зв'язку з усесвітньою історією церкви», має належати до загальних українознавчих кафедр і входити до першого відділу, а кафедра «Візантинознавства» входить до другого відділу разом із кафедрами класичної філології, загального мовознавства, східних мов, всесвітньої історії, літератури та філософії та ін. [8].

Як зазначає А. Чередниченко, з посиланням на архівні матеріали, І. І. Соколов та М. Ф. Мухін (історик, постійний член Археографічної комісії УАН, співробітник Історико-філологічного відділу з окремих доручень УАН, з 1926 р. член Візантійської комісії) [9], ще у березні 1919 р. зробили наукові доповіді про «необхідність вести пошук та збирати «грецькі матеріали, де пояснюються відносини православного Сходу до України і української церкви» та «Заходу, себто Ватикану» [10].

На підтвердження важливості цієї справи було прийнято рішення про публікацію праці І. І. Соколова «Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах» [11] на сторінках наукових записок відділу.

Аналіз цієї праці, що буде предметом нашого дослідження, доводить важливість виявлення та використання українськими вченими греко- та латиномовних документів, які проливають світло на чимало фактів з історії церкви XVI–XVII ст.

У нарисі, поданому І. І. Соколовим основна увага зосереджена на листах і посланнях Александрійського патріарха Мелетія Піга (†1601) та патріарха Александрійського й Царгородського Кирила Лукаріса (†1638). Серед адресатів патріарха Мелетія були віруючі Української православної церкви; міщани-члени Львівського Ставропігійного братства; Гедеон Балабан (Балабан Григорій Маркович (1530–1607), єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський, екзарх Константинопольського патріарха для українських земель, фактичний керівник Київської митрополії; кн. Костянтин Острозький (Василь-Костянтин Острозький (1526–1608), князь, магнат, політичний та культурний діяч; члени Віленського православного братства; Костянтин Корняк (1517/20–1603), львівський купець, шляхтич, громадянин Львова, грецького походження, видатний церковно-громадський діяч того часу; московський цар Федір І Іоанович Блаженний (1557–1598), третій син Івана ІV Грозного; Ігнатій, протопоп Острозький; князь та великий канцлер Ян Замойський (1541–1605), великий гетьман коронний (1581–1606), польський державний діяч, засновник академії у Замості; імператор Священної Римської імперії Рудольф ІІ (1552–1612), Павло Анікієв, «прочанин з Польщі». Листи, звернення та постанови Кирила Лукаріса в основному були звернені до «усіх православних України»; Ісаї (Івана Балабана (? – †1619/1620), церковного та культурного діяча, племінника Гедеона Балабана; Єремії (Євстафія Тисаровського (? – †1641), єпископа Львівського, Галицького і Кам'янецького, якого після смерті єпископа Гедеона (Балабана) духовенство, шляхта і міщани соборно обрали кандидатом для висвячення на Львівську кафедру.

Свій нарис І. І. Соколов майже повністю побудував на прямій мові джерел. У залежності від того, кому були адресовані листи, звернення чи послання, вони писалися автором грецькою мовою чи латиною. Це мало свій сенс, бо, як висловився сам патріарх Мелетій, надавало можливість донести його слова та прохання до адресата «без перекладача, безпосередньо» [12].

Основний зміст послань Мелетія – це захист православного населення польсько-литовської держави, оборона його прав від зазіхань католиків та протестантів, намагання знайти порозуміння з відомими та впливовими політичними діячами не лише Речі Посполитої, але й Європи в цілому. Особливе місце у діяльності патріарха займала підтримка членів Львівського православного братства. Про це, зокрема, свідчать його листи «До живущих у Польщі православних братів братства у Львові з іншими православними» (від 20 вересня 1592 р.), «Братіям у Львові» (від 29 червня 1593 р.), «Братству, що во ім'я Боже утворилося й живе в славному Львові, православних християн священного чину і мирського стану, превожделінним во Христі Ісусі синам» (від 19 травня 1597 р.), «Братства побожних при всечесному храмі Богородиці Успенія» (від 23 липня 1597 р.) та ін. У цих посланнях Мелетій підтримував та наставляв свою православну паству, яка потерпала від неосвіченості і відсутності таких пастирів, що не порушуючи заповіді Господні, здатні були передавати та поширювати Ісусове вчення. Він роз'яснював їм необхідність одруження для православних священників та неприпустимість відмови від дружин, запровадження їх до монастирів, заради служби Церкви. Щиро радів тому факту, що львівське братство зростає, і засмучувався з того приводу, що йому не вдалося самому прибути до міста. Кілька разів в різних листах Мелетій радив і наполягав на тому, аби братчики заснували «спудастиріон», тобто академію, бо початкова та середня школи вже існували при братстві, та відкрили друкарню для друкування книг місцевою та грецькою мовою «без фальшувань». Потреба у такому навчальному закладі пояснювалася патріархом важким становищем Східної церкви у тих країнах, де запанував іслам. Опосередковано про це важке становище також говорить прохання Мелетія про надання милості на користь християн Сходу [13], але як вказує сам І. І. Соколов, з віднайдених та перекладених ним листів, не зрозуміло, чи надало Успенське братство якусь конкретну допомогу бідуючій Східній церкві [14].

Листи патріарха Мелетія Піга також дозволяли зрозуміти ту роль, яку він відіграв у розв'язанні конфлікту львівських міщан з єпископом Гедеоном Балабаном.

Звертаючись у своїх посланнях до впливових європейських правителів та діячів, патріарх Мелетій постійно наполягав на необхідності шанобливого ставлення до православних віруючих, поваги до їхньої віри, захисту їхніх привілеїв. Часто у цих в листах Мелетій робив особливий наголос на небажаності утисків грецького населення, але, на думку І. І. Соколова, патріарх під «грецьким населенням» розумів не лише етнічних греків, але й усе православне населення Речі Посполитої.

У листі до членів Віленського православного братства, Мелетій, намагаючись пасторським словом підтримати братчиків, чия віра утискалася в польсько-литовській державі, дякував їм за силу духу і висловлював сподівання на здатність протистояти звабленням цього світу, словам лжепророків та лжевчителів. Він, зокрема, писав: «Ви – ковчег, що захоче насіння побожності для здобуття та возгрівання загубленого світу [...] уникайте й зіпсованих робітників, у яких черевце є тим, чому вони служать, зовсім не піклуючись про будуче. [...] Будьте здорові [...] і не забувайте про наші страждання, беручи в яких участь, ви, звичайно, матимете помноження найдивніших нагород у царстві Бога і Отця, благодать якого з усіма вами» [15].

З цікавих фактів, які знайшли своє відображення в листах Мелетія Піга і які були маловідомими в історії української православної церкви XVI – XVII ст., є кілька. Зокрема, видавши 1596 р. у Вільно невеличкий твір «Діалог – Православний християнин, Блаженнішого папи і патріарха Александрії Кира Мелетія, для пользи спудеїв», патріарх Мелетій пересилав його разом із листом до відомого львівського міщанина, мецената, коштом якого будувалася Успенська братська церква, Костянтина Корнякта: «колись, мандруючи по Тракії й пробуваючи ще на нижчому ступені священства, ми склали одного Діалога, назвавши його «Православний християнин», і

посилаємо твоїй побожності і богобійності твоїх чудових дітей. Прийміть [його] в [доброму] здоровлі й старанно вивчайте скарб православ'я. Хай він вам буде свідоцтвом і пам'яткою отецької любові до вас і піклування про церкву Христову. Будь здоров любезніший» [16].

Інший цікавий факт, вилучений з листування Мелетія, вивів на історичну сцену маловідомого учасника Берестейського собору 1596 р. Йдеться про протопопа і благочинного хорєпископа Острозького Ігнатія. Під час укладання унії він керував соборними нотаріусами. І. І. Соколов у своєму нарисі зазначає, що Ігнатій, «не відзначаючись великою освітою, все ж таки сміло вступав у дискусії з латинцями і чистотою свого православного настрою, і силою широї та глибокої віри перемагав хитро складені силогізми латинських богословів». Відповідно підтримка цієї людини таким впливовим церковним діячем, як патріарх Мелетій Піг, була необхідною, надавала «сили страдницькій душі Ігнатія, самотнього, далеко від других борця за православу віру» [17].

Нарешті, останній цікавий момент, який дозволить нам перейти до характеристики віднайдених І. І. Соколовим писань іншого церковного діяча, Кирила Лукаріса. Вивчаючи листи Мелетія до членів Віленського братства, І. І. Соколов звернув увагу на те, що в листі спудеїв Віленської академії до Костянтина Корнякта з проханням передати їхнього листа до патріарха, є згадка про те, що вони знають про Мелетія зі слів «преподобнішого і вченійшого нашого ректора Кирила Лукаріса» [18]. Цікаво, але цей факт з біографії майбутнього патріарха Лукаріса був невідомий тогочасним дослідникам його життя та діяльності. І лише завдяки перекладам новознайдених грецьких текстів, І. І. Соколову вдалося зробити свій невеличкий внесок у відтворення життєпису патріарха Кирила, писанням якого вчений присвятив другу частину свого нарису.

Він власне зупинився на наслідках появи сфальсифікованого тексту «Омології» (Сповідання віри) (ним користувалися як засобом боротьби проти православ'я як на Сході, так і на українських теренах), який приписували перу Кирила Лукаріса. Будучи вже патріархом Александрійським та Царгородським (Константинопольським), К. Лукаріс був дуже засмученим тим, що поширення цього тексту не лише похитнуло його авторитет, але й призвело до певного розколу українських православних діячів, спричинило падіння довіри до православної церкви серед українського населення. Саме тому він офіційно звернувся до членів Львівського православного братства, а через нього – до усіх православних України: «Братству пресвятої Богородиці, іменуємому Успення, у Львові, і через нього всім православним архієреям, ієреям і мирянам і всім, що стоять у влади і що приватно живуть, православним християнам Малої Русі, спасіння від Бога і згода і благословення» [19]. Описавши свої заслуги перед віруючими, роки праці, проведені на різних патріарших престолах та свої здобутки, Кирило Лукаріс писав: «... сліпі до світу силяться оганьбити нас, обвинувачуючи в кальвінізмі й ересі, виставляючи на позорище власний звичайний настрій, виказуючи себе завжди лукавими й темними, бо вони маючи намір в одному захищатися проти нас, в другому силяться оголосити нас відповідальними, але даремно витрачають сили, бо ворогують проти Бога й істини. Тому що безперечно те, що ми по благості Божій, від початку благодатію обрані для царства (і цим вихваляємося одверто, за свідоцтвом совісті нашої) і по благословенні, ставимося з огидою до всякої ереси від юнацького нашого віку, і ще більше тепер одвертаємося, пробуємо в єднанні з церквою, і позаяк було б несправедливо, щоб наше світле призначення ким-небудь ганилося, тому ми й говоримо проти марних слів і відкидаємо базікання ворогів і наклепи тих, хто вимишляє [щось] проти нашого православ'я» [20]. З погляду І. І. Соколова, значення цього тексту полягає не стільки у тому, як Кирило Лукаріс боронить себе проти висунутого звинувачення в ересі і заперечує автентичність Сповідання, посилаючись на

своє життя та діяльність на посадах патріарха Александрійського та Царгородського, скільки у тому, що він демонструє взаємини між Константинополем та Україною. Патріарха дійсно більше турбував той галас, який піднявся навколо нього на далеких українських землях, де проживав «пригнічений і бідний православний люд», ніж скандал, який певний час вирував навколо його патріаршого престолу. Тому він вирішив все прояснити перед своєю православною паствою, ніж виправдовуватися перед своїми особистими ворогами. Як вважає І. І. Соколов, «перейняте любов'ю послання патріарха Кирила було для змученої української пастви дуже благодійним і почасти загоїло душевні її смутки та муки. Бо становище української православної церкви в другій чверті XVII ст., як і раніше, було тяжким і потребувало авторитетної допомоги і від східної ієрархії» [21].

На відміну від попереднього патріарха Мелетія, Кирило Лукаріс двічі був в Україні. Однак, зайнявши Александрійський патріарший престол, він втратив можливість безпосередньо спостерігати за місцевою ситуацією, але продовжив «уважно слідкувати за місцевим церковно-громадським життям і керувати своїми співробітниками з Каїру та Царгорода, то з Ясс, Букареста та інших міст Унговлахії» [22]. Особливо ця увага проявилася у справі визначення єпископа на львівську кафедру.

Як відомо, після смерті Гедеона Балабана, на цю посаду заявив свої претензії його небіж – архімандрит Уневський Ісає Балабан, однак паства заявила своє бажання бачити на цій посаді шляхтича Єремію (Євстафія) Тисаровського. У цій справі Кирило Лукаріс впевнено взяв сторону Балабана, бо вважав, що той мав повне право претендувати на кафедру. Саме про це він писав самому Ісаї Балабану, а також видав постанову: «Про Ісаю – проти Тисаровського, який захопив Львівську єпископію в Польщі», звернену до віруючих. В її тексті він ще раз наголосив, що Тисаровський захопив владу силою (хоча це не відповідало дійсності), а Балабан «повинен бути законним наступником єпископії у Львові» [23].

Таким чином, І. І. Соколов, виявивши та переказавши листи та послання двох патріархів, а також деякі суміжні документи та матеріали, яскраво продемонстрував колосальний інформативний потенціал греко- та латиномовних джерел, які містили багато цікавої інформації про церковне життя в Україні XVI – XVII ст.

Подальша його праця показала, що він мав рацію у своєму намаганні виявити та зафіксувати усі джерела грецького походження, які зберігалися в різних бібліотеках, архівах та монастирях України. Протягом 1919–1922 рр., як свідчить стаття А. Чередниченко, І. І. Соколов організував кілька експедицій до Лубен, Хоролу, Полтави, Чернігова, Харкова, обстежив архівосховища Києва, Ніжина та інших місць, з метою пошуку та опису грецьких православних рукописів [24]. Навіть повернувшись до Петрограда, він продовжував виконувати доручення Археографічної комісії щодо дослідження «грецьких матеріалів по культурних взаєминах між Україною та Грецією по Петербурзьким рукописним збіркам» [25]. Результати пошукової роботи вченого мали друкуватися на сторінках «Записок історико-філологічного відділу УАН». За планом у другому та третьому випусках «Записок» мали з'явитися статті І. І. Соколова «Невідкладне завдання в царині українознавства», «Критичний етюд, що торкається історії Мгарського монастиря», самі виявлені грецькі матеріали з науковими коментарями, але вони чомусь так і не були видані. Водночас, у документах ревізійної комісії академії наук значиться, що вчений таки підготував до друку кілька статей та зібрав чимало цікавого матеріалу. Отже, це може стати предметом наших подальших пошуків, які дозволять більш повно говорити про внесок І. І. Соколова у дослідження історії української церкви.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена некоторым вопросам истории украинской православной церкви XVI – XVII ст., которые были исследованы И. И. Соколовым, на основе выявленных и опубликованных писем и материалов патриархов Мелетия Пига и Кирилла Лукариса. Свой очерк И. И. Соколов почти полностью построил на прямой речи источников. В зависимости от того, кому были адресованы письма, обращения или послания, они писались авторами по-гречески или по-латыни. Основное содержание большинства посланий – это защита прав православного населения польско-литовского государства от претензий католиков и протестантов, стремление найти общий язык не только с известными и влиятельными деятелями Речи Посполитой, но и Европы в целом.

Ключевые слова: украинская церковь, греческий Восток, Вселенская церковь, патриарх, Мелетий Пиг, Кирилл Лукарис, история церкви, историография, И. И. Соколов.

SUMMARY

The article is dedicated to some aspects of the history of the Ukrainian Orthodox Church of the XVI – XVII century, which have been studied I. Sokolov, on the basis of identified and published letters and materials of the Patriarches Meletius Pigas and Cyril Lucaris. His article I. Sokolov built on direct speech sources almost entirely. Depending on whom letters were addressed, treatment or messages, they were written by the authors in Greek or Latin. Main content of most messages - is the protection of the rights of the Orthodox population of the Polish-Lithuanian Commonwealth from claims of Catholics and Protestants, the desire to find common language not only with well-known and influential figures Rzeczpospolita, but in all of Europe.

Keywords: Ukrainian church, the Greek East, the Catholic Church, the patriarch, Meletius Pigas, Cyril Lucaris, the History of Church, Historiography, I. Sokolov.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – Т. 9. Прил–С. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.
2. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1903 г. [Текст]. – СПб., 1904. – С. 26, 34; Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. [Текст]. – СПб., 1905. – С. 18, 25.
3. Соколов И. И. Византинологические традиции в С.-Петербургской духовной академии / И. И. Соколов [Текст] // Христианское чтение. – 1904. – Янв. – С. 143–165; Февр. – С. 306–315.
4. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. [Текст]. – СПб., 1905. – С. 10.
5. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова / А. М. Чередниченко // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 210.
6. Чернухін Є. К. Вказ. праця. – С. 695.
7. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 8409, оп. 1, спр. 1587, арк. 181–184; спр. 1642, арк. 214–218; спр. 1683, арк. 3–7.
8. Пояснювальна записка до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. I–II.
9. Чередниченко А. М. Вказ. праця. – С. 215.
10. Там само. – С. 210.

11. Соколов І. І. Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіціальна. – С. 53–84.
12. Там само. – С. 68.
13. Там само. – С. 59.
14. Там само. – С. 63.
15. Там само. – С. 63–64.
16. Там само. – С. 65.
17. Там само. – С. 67.
18. Там само. – С. 65.
19. Там само. – С. 73.
20. Там само. – С. 74–75.
21. Там само. – С. 76.
22. Там само. – С. 80.
23. Там само. – С. 83.
24. Чередниченко А. М. Вказ. праця.
25. Там само. – С. 211.